

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यातील शाहिरी कला

Dr. M.V. JADHAV
Department of History,
Y.C.College, Halkarni, Tal-Chandgad,
Dist-Kolhapur- 416552
Shivaji University of Kolhapur
E-mail:- mvjhistory12@gmail.com
Mobile: 9975546020 /9325568249

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी शाहिरी कलेला नेहमीच प्रोत्साहन दिले. छत्रपतींनी लोककलेला उत्तेजन देऊन शाहिरी कलेला स्वराज्यात महत्वाचे स्थान प्राप्त करून दिले. इतिहासातील शौर्य मांडण्यासाठी या लोककलांना विशेष महत्व दिले जाते. पोवाडे हे इतिहासातील शौर्य सांगणारे महत्वाचे माध्यम आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या शौर्यावर व पराक्रमावर खुप मोठे पोवाडे साजर केले आहेत. शाहिरी वाडःमयाने जनतेत नवचैतन्य आणि वीरश्री निर्माण करण्याच्या बाबतीत खूपच मोलाची कामगिरी केलेली आहे. शाहिरींनी पोवाड्यांच्या माध्यमातून केलेल्या जनजागृतीने आणि जनमानसात निर्माण केलेल्या वीरश्रीने भारताच्या इतिहासात या काव्य प्रकाराला महत्वाचे स्थान मिळवून दिलेले आहे. याच काव्य प्रकाराने स्वराज्य निर्मितीच्या कार्याला खूप मदत झालेली आहे.^१

छत्रपती शिवाजी महाराज भारतीय संस्कृतीचे महान व्यक्तिमत्व होते. छत्रपती भारतीय समाजाच्या संस्कृतीचे सभ्यतेचे समातावादी व्यवस्थेचे ते एक जिवंत प्रतिक आहेत. सांस्कृतिक जडघडणीमध्ये त्यांचे खुप मोठे योगदान आहे. काव्य, शाहिरी वाडःमय, पत्रात्मक गद्य, वखरी, कोशवाडःमय ही साहित्याच्या व मराठी भाषेच्या वैभवाची साधने होती. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी संत साहित्याला चालना दिली. संतांच्या लेखनामुळे संस्कृत भाषेत बंदिस्त राहिलेली विद्या व ज्ञान मराठीत आली ही त्यांची चिरस्मरणीय कामगिरी होय.^२

छत्रपतींनी कला व विद्येच्या प्रगतीसाठी योजनाबद्ध व्यवस्था राबविली. ग्रंथकारांना विविध बक्षिसे देऊन गौरव केला. त्या संबंधी जो उल्लेख आला आहे तो पुढील प्रमाणे “वेदशास्त्र अगदी उच्छिन्न जाले, त्यास एकग्रंथ अधीत जाला त्यास मणभर धान्य दोन ग्रंथ त्यास दोन मण, पंचग्रंथी, दशग्रंथी यास पाचमण दहामण परीक्षा करून द्यावे. तसेच पंडित जसा जसा जो विद्वान त्यास त्यास योग्यता पाहून, स्वदेशीचे त्यास भात द्रव्य विदेशी यास द्रव्य याची वर्षासने व श्रावणमासी सर्वास पंडितराव यनी परीक्षा करून अधिक मोईज वाढवावी. मोठ मोठे पंडित वैदिक, प्रतिष्ठीत येतील त्यांच्या सभा करून, सत्कार त्यास शंभर पन्नास अधिकही रूपये योग्यतेनुसार द्यावे ऐसे करून दिले त्याजमुळे दिवसेंदिवस अधिक विद्या वृद्धीस पावती जाली”.^३

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी लोककला व हस्तकलेला उत्तेजन दिले व त्यांचा वापर स्वराज्यातील सैन्यात करून घेतला. छत्रपतींनी गोंधळी, वासुदेव, दरवेशी आदि. लोक कलाकारांचा स्वराज्यातील गुप्तहेर खात्यामध्ये उपयोग करून घेतला. एवढेच नव्हेतर शत्रूच्या सैन्यांना खेळात मग्न ठेवून आपली मोहिम फत्ते करून विजय मिळविला जात असे. किल्ले रायगडावरती होळीच्या भैदानावर सणवारानुसार वार्षिक उत्सव भरविले जात असत.^४ तंजावरच्या भोसले राजांनी स्वतः अनेक नाटके लिहिली. एवढेच नव्हेतर रंगभूमीवर त्यांचे अनेक प्रयोग घडवून आणले. संगीत, नृत्य, नाट्य आदि. कलांना प्रोत्साहन दिले.^५

स्वराज्यातील रयतेसाठी राष्ट्रमाता जिजाऊ पुण्याच्या लाल महालामध्ये किर्तन ठेवत असत. छत्रपती शिवाजी महाराजांना लहाण पणापासून किर्तनाची आवड होती. किर्तन ऐकण्यासाठी छत्रपती आपल्या सवगड्यांना घेऊन वाहेर गावी जात असत.^६ कीर्तन कलेतून त्यांना अनेक गोष्टी समजल्या छत्रपतींना किर्तन मनापासून आवडत असल्यामुळे त्यातील प्रेरक कथा मोठ्या तन्मयतेने ते ऐकत असत. कीर्तन कलेतून समाजामध्ये बदल घडत होता. समाजामध्ये जनजागृती घडत होती. शत्रूवर तुटून पडून विजयाचे सामर्थ्य वाढत होते. किर्तन अभंगात मंगन असणा या वारक यांना देखील स्वराज्याची आस लागली. तेही लढण्यास सज्ज होऊन र्व या अर्थाने स्वराज्याच्या वाढीत वारकरी धार्क यांनीही मोठे सहकार्य केले. जनतेचा विश्वास मिळण्यास याची खुप मोठी मदत झाली. त्यांच्यामध्ये छत्रपतीबद्दल प्रेम व स्वराज्याबद्दल त्यागी वृत्ती निर्माण होऊन स्वराज्य वाढीला मोठ्या प्रमाणात मदत झाली.^७

छत्रपती लहानपणापासून संत तुकारामांच्या किर्तनाला जात असत. संत तुकारामाची मार्गदर्शक तत्वे आचरणात आणून स्वराज्याच्या माध्यमातून ही तत्वे सर्व सामान्यांपर्यंत पोहचविली जात होती.^८ देहु रोडवर संत तुकाराम महाराजांचे किर्तन महाराजांनी ऐकले होते. किर्तनातून त्यांच्या मनावर अधात्मिक संस्काराचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणावर झालेला होता. स्वराज्यामध्ये समाज प्रबोधन करणा या साधुसंतांच्या मठांना छत्रपतींनी उदारहस्ते मदत केली. संत तुकारामांनी स्वराज्याचे महत्त्व सर्व सामान्य कष्टकरी शेतकरी लोकांना आपल्या किर्तनातून सांगितले. छत्रपतींचे अनेक दाखले ते आपल्या अभंगातून देत असत. स्वराज्यावर संत तुकाराम लोहगडच्या बाजारात व्याख्यान देत असत. त्यातून प्रेरणा घेऊन अनेक लोक स्वराज्य कामात सहभागी होत असत.^९ छत्रपती शिवाजी महाराज कुतुबशाहाच्या भेटीला गेलेले असताना भगानगरात असता मुचकुंद नदीच्या काठी जाऊन केशव स्वामींच्या मठास भेट दिली. व एक दिवस केशवस्वामींच्या किर्तनास हजर राहिले.^{१०}

छ.शिवाजी महाराजांच्या कालखंडामध्ये महत्वाची शाहिरी कला म्हणजेच पोवाडे मोठ्या प्रमाणात विकसित झाले.छत्रपतींच्या कालखंडातील पराक्रमांचे वीरश्रीयुक्त कथन त्यातून केले जात असे.छ.शिवाजी महाराजांच्या दक्षिणेतील पराक्रमावर श्री.गुणवंता यादव या युवकाने पोवाडा लिहिला त्याच्यावर खुष होऊन राजांनी त्याला शंभर मोहरांची थैली अर्पण केली व त्याला स्वराज्यातील शाहीर म्हणून जाहिर केले.^{११} अज्ञानदास आणि तुलसीदास यांनी लिहिलेल्या प्रसिध्द पोवाड्यांना अतिशय मुक्तहस्ताने छत्रपती शिवाजी महाराजांनी पारितोषिके दिली होती.^{१२}

नरवीर तानाजीची मर्दुकी गाजविणारा पोवाडा तुळशीदासाने रचला.तुळशीदास पुण्यात राहते होते.छत्रपती तेव्हा किल्ले राजगडावर होते.छत्रपतींनी त्याला किल्ले राजगडावर बोलावून घेतले.छत्रपती समोर तुळशीदासाने तानाजीचा पोवाडा गायिला.सिंहगडाची हकीकत व तानाजीचा पराक्रम ऐकून छत्रपती आनंदीत झाले.छत्रपतींनी त्या क्षणी तुळशीदासाच्या हातात एक हजार रूपयाचा तोडा घातला.छत्रपती किल्ले राजगडावरून प्रतापगडावर गेले त्याचे ही वर्णन या पोवाड्यात आहे.छत्रपतींच्या शौर्याचा उल्लेख करून तुळशीदास म्हणतो “शूर मर्दाचा पोवाडा शूर मर्दाने ऐकावा शिवरायाच्या राज्यात ऐसा उमराव होणे नाही”.अशा प्रकारे छत्रपतींनी गुनी जणांचा आदर केला व शाहिरी वाडःमायाला उत्तेजन दिले.^{१३}

अफजलखान वधानंतर छत्रपतींनी स्वराज्याचा विस्तार मोठ्या प्रमाणावर केला.सिददी जोहारने घातलेल्या पन्हाळयाच्या वेडातून छत्रपती सही सलामत निसटले व किल्ले राजगडावरती आले.माता जिजाऊंना खुप आनंद झाला.छत्रपतींनी हा जो पराक्रम केला आहे हे जे शौर्य दाखविले आहे.यावर पोवाडा व्हावा असे माता जिजाऊंना वाटले त्यांनी आज्ञादास या शाहीराला राजगडावर बोलावले.शाहीर आज्ञादास अत्यंत विलक्षण प्रतिभेचा शाहीर होता.तो गडावर आला.त्याने छत्रपतींवरती एक अप्रतिम असा पोवाडा गायला.सारा दरवार आनंदीत झाला.छत्रपतींनी आज्ञादासाचा सत्कार केला.त्याला एक सोन्याचा तोंडा व जातीवंत घोडा बक्षिस दिला.^{१४}

छ.शिवाजी महाराजांच्या पराक्रमावर विविध शाहीरांनी व कवींनी हजारो पोवाडे रचलेले आहेत.एवढे पोवाडे जगातील कोणत्याही राजांच्या पराक्रमावर रचले गेले नसतील.या शाहिरी वाडःमयांनी मराठी भाषेच्या प्रसाराला व समृद्धीला हातभार तर लावलाच त्याचबरोबर शाहीरी कलेला उत्तेजन दिले.^{१५}

सततच्या युध्दजन्य वातावरणातही पोवाडे गाणारे, कीर्तनकार, गोंधळी, तमासगीर जनतेचे करमणूक करीत असत.पोवाडे हे शूरवीरांचे गुणगान करीत.लावण्या सामहिक चालीरीतीचे दर्शन घडवित.पोवाडे गाण्यास लोकाश्रय चांगला असे.छत्रपतींच्या कालखंडातील प्रसंग पोवाडे उपलब्ध आहेत.अफझलखानाचा वध, नरवीर तानाजीचा पोवाडा,बाजी पासलकर यांचा पोवाडा आदि.पोवाडे रचले गेले यातून स्वराज्यात घडलेल्या महत्वपूर्ण घटनांवरती प्रकाश टाकण्यात आला.शूर वीरांचे शौर्य सामान्य मणसापर्यंत पोहचले.^{१६}

छत्रपती शिवाजी महाराज संस्कृत विद्वान व प्राकृत कवी त्यांच्या दरबारामध्ये असत.त्यांनी रचलेले संस्कृत प्राकृत पोवाडे छत्रपती सहृदयतेने ऐकत असत.^{१७} स्वराज्यासाठी उठाव निर्माण झाले त्यामध्ये शाहिरी कलांनी खुप मोठी कामगिरी केली.छत्रपतींच्या शौर्याचे पोवाडे ऐकून हजारो मावळे स्वराज्यात सामिल झाले व पराक्रम गाजवू लागले.शाहिरींची डफावरील थाप मावळयामध्ये वरश्री निर्माण करू लागली.शाहिरींचे डफ आणि तुणतुणे स्वराज्याच्या जनजागृतीसाठी खुप मोठे हत्यार बनले.^{१८}

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात व तिथुन आज अखेर महाराष्ट्रामध्ये अनेक पोवाडे रचले गेले.महाराष्ट्रामध्ये जे-जे शाहीर होऊन गेले.त्या प्रत्येक शाहीराने छत्रपती शिवाजी महाराजांवरती पोवाडा गायलाच आहे.पोवाडा, लोकगीते, लोककथा, नाटक, सिनेमा, व्याख्याने या सर्वांचा विषय एकच तो म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराज.या विविध माध्यमांच्या द्वारे छत्रपतींचा इतिहास सर्व सामान्यापर्यंत पोहचला आहे.^{१९}

छत्रपतींनी पोवाडे गणारे कीर्तनकार,गोंधळी यांना स्वराज्यामध्ये आश्रय दिलेला होता.पोवाडे हे शूरवीरांचे गुणगान करीत असत.सामाजिक चालीरीतीचे दर्शन घडविणारी गोंधळ गीते गायली जात असत.पोवाडे गाणां यास मोठ्या प्रमाणात बक्षिसे व लोकाश्रय दिला जात होता.^{२०} छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या प्रसंगावर अफझल खानाचा वध, नरवीर तानाजीचा पराक्रम, दाजी पासलकर, दत्ताजी जाधव यांच्यावरील प्रसंगाचे पोवाडे उपलब्ध आहेत.छत्रपती शिवाजी महाराज गुणीजनांचे योग्य ते मुल्यमापन करून त्यांचा गौरव करीत.^{२१}

स्वराज्यात विद्वान व्यक्ति किंवा गायक आला असेल तर त्याचा योग्य आदर सत्कार केला जात असे.त्यांच्याशी योग्य चर्चा करून बौध्दीक चर्चा केली जात असे.कोणीही गुणी व्यक्ति व विद्वान आला असल्यास त्याची योग्य काळजी घेतली जात असे.ज्या गुणी जनांचा उपयोग होण्यासारखा असे त्यास छत्रपती योग्य वेतन देऊन स्वराज्यात ठेऊन घेत असत.व त्यांच्याकडून साहित्य निर्मिताला हातभार लावला जात असे.^{२२}

स्वराज्यात छत्रपतींनी अष्टप्रधानांत पंडितराव यांची नेमणूक करून सर्व धर्म संस्कृतिरक्षणाचे काम त्यांच्याकडे दिले.देवालये म्हणजे भारतीय पुरातन विद्या व कला यांच्या संरक्षण व संवर्धनाची मुख्य केंद्रे होती.देवलायांतून वर्षभर चालणां या उत्सवांतून विविध कलांना आश्रय मिळत असे.लोकशिक्षणाचे कार्य करणारी हरिदास ही कीर्तनकारांची संस्था फार पुरातन होती.^{२३} स्वराज्यात कला गुणांना जे उत्तेजन मिळाले त्या विषयी चिटणिस बखरीमध्ये पुढील माहिती दिली आहे “जो एक ग्रंथ अर्धात जाला त्यास दोन मण, पंचग्रंथी, दशग्रंथी यास पांच मण, दहा मण, परीक्षा करून देणे, तसेच पंडित असा जो विद्वान त्यास योग्यता पाहून स्वदेशाचे त्यास भात व द्रव्य विदेशीयासी द्रव्य याची वर्षासने श्रावण मासी

सर्वस पंडितराव यांनी परीक्षा करून देत जावी. अधिक विद्या होईल त्यास अधिक मोईन वाढवावी मोठे मोठे पंडित वैदिक प्रतिष्ठीत येतील त्यांची सभा करून सत्कार करून त्यास शंभर पन्नास अधिक योग्यतेनुरूप एसे करू दिले यामुळे दिवसेंदिवस अधिक अधिक विद्या वृद्धीस पावती झाली. ”^{२४}

छत्रपतींच्या या प्रेरणादायी साहित्यिकांनी देशभक्ती व राष्ट्रवादास प्रेरणा दिली. विश्वकवी व नोबल पारितोषीक प्राप्त रविंद्रनाथ टागोर यांची छ. शिवाजी उत्सव ही बंगाली कविता साहित्यक्षेत्रातील अमर व श्रेष्ठ कविता होय. बंगाली लेखक व साहित्यिक भूदेव मुखोपाध्याय यांनी कांतिकारक छ. शिवाजी महाराजांच्या रूपाचे चित्रण बंगाली कादंबरीमध्ये कलेले आहे. रमेशचंद्र दत्त यांनी इ. सन. १८७० मध्ये महाराष्ट्र जीवन प्रभात या बंगाली कादंबरीत एक यशस्वी कांतिकारक शिवाजी महाराज अशी छत्रपतींची प्रतिमा रेखाटली आहे. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी स्वतंत्र लढ्याची प्रेरणा मिळाली व भारत मातेच्या मुक्तीसाठी परदेशाची मदत मिळविली व अखेर पर्यंत देशसेवेसाठी लढत राहिले.^{२५}

छत्रपतींच्या स्वराज्यातील आठरा कारखान्यांपैकी नटखाना म्हणजे नाटकशाला हा स्वतंत्र विभाग होता. यातून शाहीरी कला जोपासली जात असे. त्याला करमणूक गृह असेही म्हटले जात असे. या विभागाच्या माध्यमातून नाटक, संगित, नृत्य, पोवाडे, शाहीरी वडःमय यांना प्रोत्साहन दिले जात असे.^{२६} छत्रपतींच्या काळातील उपयुक्त माहिती मराठी साहित्यातील कवणातून मिळत असे.^{२७}

छत्रपतींनी विद्या व कला यांना नेहमी प्रोत्साहन दिले. छत्रपतींनी शिवशक चालू करून त्यानुसार पंचागाची निर्मिती केली. स्वदेश, स्वभाषा व स्वधर्म या घटकांचे पालनपोषण करणारे अदभूत विभूती म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराज होत. छत्रपतींनी अखंड भारताचे स्वप्न पाहून भारत खंडात स्वतंत्र राष्ट्र स्थापन करून त्याची किर्ती पृथ्वीवर अजरामर करून ठेविली. छत्रपतींचे भाषिक कौशल्य अर्चवित करणारे होते. छत्रपतींनी भाषा कौशल्याच्या जोरावरती स्वराज्यातील शासनव्यवस्थेला श्रेष्ठत्व प्राप्त करून दिले. सर्व सामान्य मावळा अन्याया विरुद्ध पेटून उठला. छत्रपतींच्या नेतृत्वाखाली स्वराज्याचा भगवा सर्वत्र फडकला. छत्रपतींच्या कालखंडामध्ये शाहीरी वाडःमय, कवने, पोवाडे मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाले. स्वराज्यातील शाहिरींनी स्वातंत्र्याचे अग्नीकुंड रचले व ते चेतवण्यासाठी छत्रपतींच्या प्रेमावर व विश्वासावर स्वराज्यातील मावळे देशसेवेसाठी शौर्य गाजवू लागले.

संदर्भ ग्रंथ

१. लिमये राजा, युध्द एक कला, दिलीपराज पुणे, १९९९, पृष्ठ ६३.
२. शेजवलकर त्रेवक, श्री शिवछत्रपति संकल्पित शिवचरित्राची प्रस्तावना आराखडा व साधने, मुंबई, १९६४, पृष्ठ ३२.
३. खोबरेकर वि. गो., भारतीय इतिहास आणि संस्कृति, जानेवारी मार्च २००४, पृष्ठ १३.
४. वेहेकर एस. ए. व देसले वसंत, क्षत्रिय कुलावंतस श्री. राजा शिवछत्रपती, औरंगाबाद, २००६, पृष्ठ ४०.
५. दै. तरुण भारत, रविवार दि. १५ मार्च २०२०.
६. खोबरेकर वि. गो., भारतीय इतिहास आणि संस्कृति, मुंबई, जानेवारी मार्च २००४, पृष्ठ १४.
७. तापिकर श्रीकांत, शिवचरित्र, प्रतीक पुणे, २०१५, पृष्ठ १९.
८. खोबरेकर वि. गो., भारतीय इतिहास आणि संस्कृति, जानेवारी मार्च २०१०, पृष्ठ ०८.
९. दै. पुढारी, दि. २८.०४.२०१७.
१०. खोबरेकर वि. गो., भारतीय इतिहास आणि संस्कृति, मुंबई, ऑक्टोबर-डिसेंबर १९९१ पृष्ठ ३४.
११. सेन एस. एन, मराठ्यांची प्रशासकीय व्यवस्था, पुणे, २०१५, पृष्ठ १०६.
१२. मढवी काशिनाथ, जगातील सर्वोत्तम राजा छ. शिवाजी महाराज, संस्कृती प्रकाशन, पुणे, २०१२, पृष्ठ ३११.
१३. किता, पृष्ठ ३१२.
१४. सातपुते मनोहर शिवराय आणि शिवकालीन संदर्भ कौशिकी ३०११ पृष्ठ ७०.
१५. खोबरेकर वि. गो., शिवकाल मुंबई, २००६, पृष्ठ ६६५.
१६. सेन एस. एन, मराठ्यांची प्रशासकीय व्यवस्था, पुणे, २०१५, पृष्ठ १०६.
१७. खोबरेकर वि. गो., शिवकाल मुंबई, २००६, पृष्ठ ६६४.

- १८ . शेजवलकर त्रेवक,श्री शिवछत्रपति संकल्पित शिवचरित्राची प्रस्तावना आराग्रडा व साधने, मुंबई,१९६४,पृष्ठ ४५१ .
- १९ . पानसरे गोविंद, शिवाजी कोण होता, कोल्हापूर, १९९१, पृष्ठ २७ .
- २० . मढवी काशिनाथ, जगातील सर्वोत्तम राजा छ .शिवाजी महाराज, संस्कृती प्रकाशन, पुणे, २०१२,पृष्ठ ३५ .
- २१ . कित्ता, पृष्ठ ३५ .
- २२ . पवार जयसिंगराव संपा,छत्रपती शिवाजी महाराज,पुणे,२०११,पृष्ठ ४३ .
- २३ . कुलकर्णी अ .रा व खरे ग .ह (संपा), मराठयांचा इतिहास, पुणे, १९८६, पृष्ठ ३०२ .
- २४ . कित्ता, पृष्ठ ३०२ .
- २५ . दै .पुढारी, दि .२८ .०४ .२०१७ .
- २६ . सोवनी अविनाश, स्वराज्याचे छत्रपती आणि अष्टप्रधान, पुणे, १९९८,पृष्ठ ७१ .
- २७ . शेख गफुर, मराठयांचा इतिहास, जळगांव, २००५,पृष्ठ ०८ .